

већ градио своју посебну задужбину, манастир Свети Арханђели код Призрена, наглашавао своју улогу у подизању Дечана: на ликовним представама приказан је заједно с оцем као ктитор.

3.

ПРВЕ ГОДИНЕ КРАЉЕВАЊА И РАТОВИ ПРОТИВ ВИЗАНТИЈЕ

Иако је планирани преврат потпуно успео, млади Стефан Душан и великаши који су стајали уз њега добро су знали да се што пре треба побринути око учвршћивања нове власти. При том су могли поћи од значајне чињенице да је још 6. јануара 1322. године на крунисању Стефана Дечанског његов првенац добио круну младог краља и савладара — одлуком Државног сабора, а из руку архиепископа Никодима. Међутим, носиоци нове власти у Србији исто су тако добро знали да нови владар мора да буде на достојан начин крунисан краљевским венцем. Зато је Душаново венчање (крунисање) за краља обављено већ у недељу 8. септембра 1331. године, на празник рођења Богородице (Мала госпојина). Захваљујући опису Душановог животописца — Даниловог Настављача, познате су неке значајне радње везане за овај свечани чин: нови краљ је одмах писао архиепископу Данилу II и позвао га да га благослови и крунише за краља, како то чине патријарси са свим хришћанским царевима. Заповедио је да се у царском двору у Сврчину окупи сабор „отачаства његова“, а ту је пристигао и сам архиепископ Данило II са читавим свештенством. Поменутог дана — у недељу, на празник рођења Богородице — Данило II је положио „царски венац“ на главу Стефана Душана, после чега је нови владар са архиепископом приредио велико весеље, даривао Данила II и учеснике Сабора, а онда се од њих растао. Почетком септембра

1331. године у Дубровник је стигла вест о промени на престолу у Србији, па је одлучено да се новом краљу Стефану Душану упути писмо са честиткама и даровима. Али дубровачко посланство није благовремено стигло на српски краљевски двор јер је Стефан Душан крунисан већ 8. септембра 1331. године.

Пошто је крунисањем у Сврчину легализована промена на престолу, нови краљ Стефан Душан морао је да одмах поведе рачуна о надама и очекивањима српске властеле која га је и истакла као свог кандидата за престо у побуну против Стефана Дечанског. Властела је устала против старог краља уверена да он није довољно искористио повољну ситуацију у којој се Србија, као победничка сила, нашла после битке код Велбужда (28. јула 1330). Ваља признати да после те блиставе победе Стефан Дечански није предузео неке шире освајачке походе ни према крајевима у држави палог трновског цара Михајла Шишмана, ни против његовог савезника, ромејског василевса Андроника III Палеолога, који је на византијско-српској граници у Македонији опрезно чекао исход рата Србије и Бугарске. А у свакој средњовековној држави, па и у Србији Немањића, властела је чинила основну покретачку снагу освајачке политике јер је у запоседању нових територија видела један од основних начина да увећа своју покретну и непокретну имовину. Освајачке тежње српске властеле јасно су биле исказиване и у ранијим етапама византијско-српских односа, на пример у преговорима краља Милутина с царем Андроником II Палеологом (1299), када су се угледни великаши у Србији противили склапању мира с Византијом. Освајачки походи тадашњих српских владара усмеравањем су природним путевима који су се долинама Вардара и Струме отварају према северним обалама Егејског мора, као и према градовима у западној Македонији и Албанији.

Свакако да је, сагласно описаним жељама и интересима, српска властела очекивала да ће нови краљ, кога је

и довела на престо, што пре кренути у освајања према југу јер већи походи у том правцу нису предузимани још од почетних година владавине краља Милутина (1282/3). Зато је Стефан Душан већ у јесен 1331. године кренуо с војском у том правцу, а вести о његовом првом походу налазимо једино у делу савременика Нићифора Григоре, који бележи да су српски великаши, пошто су учврстили и осигурали власт Стефану Душану, кренули у ратни поход освојивши ромејску земљу до Струме и Амфипоља, са Струмицом и осталим местима. За владавине Стефана Дечанског Струмица је била под влашћу Ромеја, а у њој је као заповедник седео Димитрије, син великог логотета Теодора Метохита. С друге стране је познато да је у пролеће 1327. године Нићифор Григора, идући као византијски посланик на српски двор, боравио у Струмици која се тада налазила под влашћу цара Ромеја. Када је млади Стефан Душан преузео власт, граница српског краљевства према Византији почињала је од јадранске обале јужно од Љеша, обухватала крајеве Пилота, Дебра и Полога, градове Кичево, Велес, Просек и Штип и завршавала се јужно од Велбужда. На страни према којој је био усмерен први војни поход Стефана Душана византијско-српска граница се налазила између Штипа и Струмице, а сада је померена освајањем другог града.

Први освајачки поход Стефана Душана, који је ишао путевима раније означеним за владавине краља Милутина, очигледно није донео већа територијална проширења српском краљевству. Међутим, Срби ће ускоро кренути у освајања много ширег замаха, која ће, с једне стране, довести до знатних померања византијско-српске границе, а, с друге, представљати само први у низу великих освајачких похода краља и цара Стефана Душана према византијским крајевима и градовима. Крајњи резултат тих ратова за освајање области царства Ромеја, који су потрајали више од једне деценије, било је померање српских граница далеко према југу, до доњег тока Месте, обале Коринтског залива и залеђа Драча.

Да би се објаснили услови под којима је тај нови велики освајачки поход Стефана Душана предузет и остварен, ваља се присетити неких збивања у суседном царству Ромеја која су проистекла из дугог грађанског рата вођеног између 1321. и 1328. године. У држави Стефана Душана се изненада обрео један угледан Ромеј, Сиргијан, који је, као добар познавалац прилика у царству, а и човек с многоструким везама, могао да буде неизмерно користан саветник и помагач српском краљу. Познато је да су и раније неки ромејски великаши бежали у суседну Србију и били корисни у организовању напада на византијске пограничне крајеве, али се поменути Сиргијан од њих одвајао угледом и утицајем. Будући да је Сиргијанов долазак у Србију отворио најсмелије освајачке наде српском краљу, а истовремено озбиљно забринуо цара Андроника III Палеолога и његовог најближег сарадника Јована Кантакузина, корисно би било казати нешто о личности византијског пребега.

Сиргијан је био син угледног куманског поглавара и сестричине цара Михајла VIII Палеолога. А пошто је рођен око 1290, припадао је групи младих ромејских великаша окупљених 1321. године око Андроника III, који је уз њихову подршку почео борбу за власт против свога деде, старог цара Андроника II Палеолога. Међутим, превртљиви скоројевић Сиргијан је убрзо променио страну: вероватно због ривалства с великим доместиком Јованом Кантакузином напустио је табор младог претендента и пришао старом цару Андронику II Палеологу. Када су се деда и унук привремено измирили (1322), Сиргијан је осуђен на доживотну тамницу, из које је ослобођен 1328/9. године на интервенцију баш великог доместика Јована Кантакузина, најближег пријатеља и сарадника новог цара Андроника III Палеолога (1328–1341). У данима цареве изненадне тешке болести (зима 1329/30) Сиргијан је, опет посредовањем Јована Кантакузина, постављен за намесника западних крајева са седиштем у Солуну. Овде, у граду Св. Димитрија, Сирги-

јан се зближио с царицом Ритом Ксенијом, мајком Андроника III Палеолога, која га је, понета неодољивом мржњом према заједничком противнику Јовану Кантакузину, усинила и одредила за свог наследника, обећавајући му као посед град Солун. Када је у лето 1333. године царица-мајка Рита Ксенија преминула, Сиргијан је изненада остао без њене заштите, па се Јован Кантакузин осмелио да га оптужи за заверу коју је наводно још 1330. године ковао против Андроника III Палеолога у време његове тешке болести.

Тада су почеле нове авантуре немирног и славољубивог Сиргијана, повезане с његовим бекством у Србију. Не желећи да падне у руке старог супарника Јована Кантакузина, превејани пустолов је најпре из престонице утекао у ђеновљанску Галату, а пошто се ни ту није осећао сигуран од прогонитеља, запутио се на млетачку Еубеју, где је проборавао дуже времена. Одатле је Сиргијан писао цару Андронику III Палеологу молећи га да му опрости кривицу и додели комад земље негде у Македонији, на ивици царства Ромеја. Али пошто његова молба није услышена, он је кренуо у континенталну Грчку, па се преко Локриђана и Акарнанаца склонио код Албанаца у Тесалији, који су га спасли због старог пријатељства утемељеног у време када је он био намесник у крајевима на западу. Захваљујући албанским путовођама, Сиргијан је као пребег безбедно стигао краљу Стефану Душану (крајем 1333). Он га је дочекао с припадајућим почастима мислећи да му његов долазак пружа прилику да с већим надама започне рат са Ромејима. Примио га је као прикладног госта, пријатеља, истомишљеника и добронамерног саветника који је обећавао да ће му потчинити ромејске области у Македонији уколико му помогне да се дочепа власти у царству.

Било је неопходно у главним цртама описати бурну каријеру славољубивог и превртљивог Сиргијана јер је његов изненадни долазак као пребега пружио краљу Стефану Душану неочекивану и сјајну прилику да кре-

не у права освајања ромејских градова у Македонији. Ратовање је почело у лето 1334. године. Већ први успеси нових савезника показали су да њихове наде нису биле неосноване јер је Сиргијан с одредима које му је дао српски краљ освојио више градића, а и велики град Касторију (Костур). Сиргијан је истовремено послао многа писма у ромејске градове, нудећи њиховим житељима новац, поседе и достојанства, па су се многи од њих полакомили да му приђу. Независно од овог похода у коме су учествовали и краљеви одреди, Стефан Душан је самостално освојио неке важне византијске градове у Македонији, пре свега Прилеп и Охрид, а онда је требало да са својим савезником крене на Солун, чији је пук већ исказивао наклоност према Сиргијану и био спреман да му отвори градске капије. Савременик Нићифор Григора прича да је „усред лета“ српски краљ с војском следио Сиргијана у кретању ка Солуну, а да су им успут прилазили цели крајеви и градови „јер су већ одавно желели Сиргијанову управу, а и због летине, јер је управо било време жетве“. То је свакако важно за тачније датирање похода савезника према Солуну.

Описане акције краља Стефана Душана и пребега Сиргијана угрозиле су виталне интересе византијске власти у Македонији и залеђу Солуна, што је убрзо уочио и сам цар Андроник III Палеолог. Зато је већ у пролеће 1334. године из престонице похитао у трачку тврђаву Дидимотику, где је прикупљао војску за борбу. У лето 1334, када су чете српског краља већ стигле на Вардар, цар Андроник III Палеолог, који се налазио код језера Волвон, између Рендине и Солуна, добио је лоше вести да је турска флота од шездесет лађа усидрена између Палене и Атоса и да одатле пљачка крајеве Халкидике. Против ње је послат велики доместик Јован Кантакузин, а Андроник III Палеолог се упутио у Солун. Ту је цару дошао извесни Сфранцес Палеолог да му понуди своје услуге у ликвидацији Сиргијана, опасног пребега и саветника српског краља у походу на ромејску земљу.

Тада је скован лукав план да и он сам привидно пребегне у табор Стефана Душана, да тамо задобије Сиргијаново поверење, па да га, кад се за то укаже прилика, ухвати и доведе у неку од тврђава, где ће га пажљиво чувати док га не преда цару. Да би читава ствар деловала што уверљивије, предузети су још неки успутни кораци: Сфранцес Палеолог је најпре постављен за управника неких пограничних тврђава (Соск, Деври, Старидол и Хлерин), а кад је по договору отказао послушност ромејском василевсу и пришао Стефану Душану, имовина у Солуну му је заплена, а његова супруга изложена јавној порузи на градском тргу. Иако је све било вешто смишљено и припремљено, рођаци из Солуна и Верије су писали Сиргијану опомињући га да се чува Сфранцеса Палеолога који долази с намером да га убије. Али када је тобожњи пребег спремно положио „писмену и веома страшну заклетву пред светом и божанском трпезом док су свештеници држали богослужење“, Сиргијанове сумње су нестале. Штавише, он је Сфранцеса Палеолога довео свом пријатељу краљу Стефану Душану као доказ истинитости обећања да ће угледни Ромеји стати на његову страну.

Као што је већ речено, у летњим месецима 1334. године Стефан Душан и његов пријатељ су с војском кренули према Солуну и стигли су на шездесет стадија од града, припремајући непосредан напад на његове моћне бедеме. Занимљиво је да је тада Сфранцес Палеолог почео да страхује да ли ће, с обзиром на то да је Сиргијан увек окружен великом пратњом, бити у прилици да потпуно обави поверени му задатак. Зато је преко тајних изасланика писао цару Андронику III Палеологу у Солун молећи га да на градским капијама буду спремни стражари који ће га прихватити. У једном тренутку су Сиргијан и Сфранцес Палеолог напустили заједнички логор и кренули до реке Галик надамак самог Солуна, где је тобожњи ромејски пребег стицајем околности променио план: страхујући да Сиргијана неће успети да

ухвати живог и преда га цару као што му је наложено, одлучио је да га убије. Његови људи су мачевима напали Сиргијана и смртно рањеног донели га у логор краља Стефана Душана, где је он убрзо издахнуо у уторак 23. августа 1334. године, на дан св. Лупа. После успешно обављеног задатка Сфранцес Палеолог је утекао са својим људима у Солун. Иако није сасвим испунио жеље Андроника III Палеолога јер Сиргијана није довео живог, цар га је ипак наградио чином великог стратопедарха и одговарајућим годишњим приходима од земаља. Сасвим је природно да је изненадно убиство Сиргијана потпуно пореметило планове везане за напад на Солун, па је краљ Стефан Душан одмах прекинуо све акције према граду. Најпре је достојно оплакао и сахранио свог савезника и пријатеља, а затим је, по речима Јована Кантакузина, затражио мир од цара Андроника III Палеолога.

Тада је на реци Галик наомак града Св. Димитрија дошло до првог сусрета двојице владара: ромејског василевса Андроника III Палеолога и српског краља Стефана Душана. Том приликом је закључен мир између две суседне државе, а решена су и нека спорна територијална питања искрсла краљевим освајањима у минулом рату. Окончање сукоба свакако је одговарало обема зараћеним странама. Српски краљ је хитно морао да се побрине за заштиту северних крајева своје државе којима је поново запретила опасност од напада Угарске, а извесно је да је убиство Сиргијана изненада пореметило његове ратне планове. Када је реч о Андронику III Палеологу, њега су, такође, очекивали важни задаци у обнови власти царства Ромеја над крајевима континенталне Грчке који су били у његовим границама и пре катастрофе из 1204. године, када су учесници Четвртог крсташког похода освојили Цариград. Као последица првог пада Византије, у континенталној Грчкој образовано је неколико мањих држава, латинских и грчких, које су после обнове царства (1261) пружале жесток отпор рестаураторским плановима првих царева из куће

Палеолога. Цар Андроник III Палеолог је успео да током своје релативно кратке владавине ликвидира грчке сепаратистичке државе у Тесалији и Епиру.

О сусрету двојице владара на реци Галик савременици Јован Кантакузин и Нићифор Григора кратко говоре: први само наглашава да је Стефан Душан вратио цару Андронику III Палеологу градове које је освојио Сиргијан, док други бележи да је тада закључен мир и да се српски краљ вратио у своју земљу. Међутим, Данилов Настављач знатно је детаљнији у приказу свега што се збило приликом тог сусрета наомак Солуна, па и у погледу поделе територија. Српски писац пре свега наглашава да је сусрет двојице владара уприличен у петак 26. августа „под славним градом Солуном“. Ако се присетимо казивања у овде већ поменутој *Крајњој хроници* да је византијски пребег Сиргијан убијен наомак Солуна у уторак 23. августа 1334. године, хронологија Даниловог Настављача добија пуну потврду. Према његовом опису, двојица владара, до тада љути противници, узајамно су се даривали, а онда је настало велико весеље. Српски краљ је цару Андронику III Палеологу даровао део земље и градове, а за себе је задржао „остале градове и земље грчке“, односно Охрид, Прилеп, Костур, Струмицу, Хлерин, Железнец, Воден и Чемрен, које је освојио у прве три године своје владавине. За Прилеп се додаје да је у њему Стефан Душан подигао царски двор за пребивање. Познавање српско-византијских односа за владавине Стефана Душана намеће питање да ли је његов животописац верно навео градове које је српски краљ задржао по споразуму закљученом наомак Солуна са Андроником III Палеологом. Сасвим је извесно да је неке од поменутих градова Стефан Душан запосео раније, а да је неке, које је освојио његов савезник Сиргијан, вратио цару Ромеја. Кад је у питању Струмица, видели смо да је тај значајан град источне Македоније Стефан Душан заузео већ у првом походу према византијским областима предузетом на самом по-

четку владавине (јесен 1331). Градове Железнец (Сиде-рокастрон) и Чемрен освојио је још краљ Стефан Де-чански. Неке од наведених градова (Костур, Хлерин и Воден), које је у успешном походу с одредима српског краља освојио пребег Сиргијан, Стефан Душан је, по уговору, вратио ромејском василевсу јер је познато да су они знатно касније коначно дошли под српску власт, о чему ће бити речи у једном од следећих поглавља.

На основу изнетих чињеница јасно је да је после по-хода из 1334. године Стефан Душан пре свега задржао Охрид и Прилеп, два веома важна града у средњовеков-ној историји Македоније. Охрид је био знаменит цркве-ни центар, седиште аутокефалне архиепископије, осно-ване још пред крај владавине византијског цара Васили-ја II (976–1025), а после његове коначне победе над Са-муиловим царством (1018). Сада се то важно црквено и духовно средиште, заједно с неким њему потчињеним епархијама, нашло у границама државе Стефана Душа-на, који је, према подацима савремених извора, искази-вао дубоко поштовање према охридском архиепископу. Када је реч о другом граду, Прилепу, ваља напоменути да је он у средњем веку имао неупоредиво већи страте-шки значај него у каснијим столећима, као и то да се у његовој близини налазио знаменити манастир Треска-вац, чија је црква посвећена Успењу Богородице. Побед-нички српски краљ је похитао да тој славној монашкој обитељи потврди старе и додели нове поседе и повласти-це. А баш увод у прву краљеву повељу Трескавцу (1334/5) јасно казује да је он недавно освојио град Прилеп.

Већ је речено да престанак рата и склапање мира с византијским царем нису били последица само изненад-ног убиства пребега Сиргијана, пријатеља и савезника српског краља, већ и узнемиравајућих вести које су сти-зале са северних граница српске државе — јер је угарски краљ Карло Роберт заратио против Стефана Душана. Савременик Јован Кантакузин каже да су Угри започе-ли рат због спора око неке пограничне земље, али да до

праве борбе није дошло пошто је Стефан Душан за-тражио помоћну војску од цара Ромеја, а он је послао своје одреде, због чега се, како се говорило, угарски краљ повукао са српске територије. Зато је Стефан Душан ср-дачно захваљивао византијском цару на пријатељској по-моћи, док је заповедника одреда Ромеја богато даривао. Збивања из тог рата знатно опширније описује Данилов Настављач, разложно тумачећи да је Карло Роберт кре-нуо на Србију пошто је чуо да је краљ Стефан Душан „изашао са својим силама у далека царства народа, а ота-частво његово нико не чува“. Када су чете угарског кра-ља прешле Дунав, Стефан Душан је, обавештен о новој опасности, похитао с војском према северу. Стигао је до дома Спасовог у Жичи, где се налазила српска архие-пископија и где се краљ поклонио „икони владике сви-ју Бога и пресвете Богоматере“. На вест о приближава-њу српског краља угарску војску је захватила паника и она је у неред почела да се повлачи према северу. Пра-ва катастрофа настала је приликом преласка Саве, у ко-јој су се утопили многи угарски војници.

Ако се саберу изворне вести о поменутом рату Сте-фана Душана с угарским краљем, јасно се може закљу-чити да тада до правих окршаја није ни дошло јер су се угареке чете брзо повукле преко Саве, а у нередима и паници приликом преласка реке многи војници су на-страдали. А уколико се посматрају збивања из рата Сте-фана Душана с Угрима, најпре се поставља питање ње-гове хронологије. Већина историчара је тај рат датирала у пролеће или лето 1335. године, али је недавно, на осно-ву података угарских повеља, војевање краља Карла Ро-берта против Срба померено у време између новембра 1334. и јануара 1335. године. Друго питање које се по-ставља јесте да ли је после неуспелог похода Угара усме-реног према области Мачве дошло до неких промена граница између две суседне државе, Србије и Угарске. Ако се пође од чињенице да су се ратне операције одви-јале јужно од Саве, може се веровати да су после повла-

чења угарских чета Срби задржали област Мачве, као и да су привремено запосели Београд. Ваља напоменути да сукоб с Карлом Робертом (1334/5) није био једини рат који је у време Стефана Душана Србија водила са својим северним суседима будући да су Угри за владавине овог краља, а нарочито његовог наследника Лудовика I (1342–1382), више пута покушавали да прошире своје државне границе према југу, преко обала Саве и Дунава. То је био стални правац територијалних претензија круне св. Стефана у средњем веку.

У првим годинама своје владавине краљ Стефан Душан се суочио с још једним важним задатком. Од успешног решавања тог задатка непосредно је зависила његова освајачка политика према југу, због чега га је српска властела и довела на престо. У питању су били даљи односи са суседном Бугарском, чији је цар Михајло Шишман изгубио престо и живот у бици код Велбужда (28. јула 1330). Српски краљ Стефан Дечански је после ове велике победе кренуо с војском у унутрашњост земље Бугара. Већ 1. августа 1330. године стигао је у село Извор, где су му дошли поклисари Белаура, брата цара Михајла Шишмана, али и других бугарских бољара, нудећи споразум „како би убудуће српско краљевство и бугарско царство били уједињени“. Тада се Стефан Дечански писмом обратио својој сестри Ани, бившој жени Михајла Шишмана, која је с децом протерана из Трнова пошто је он склопио други брак са Теодором, сестром цара Андроника III Палеолога (1324). Намера српског краља је била да на трновски престо доведе сестру Ану и њеног прворођеног сина Јована Стефана, што је и учинио, пославши о томе заповест бугарским бољарима. Занимљиво је да и савременик Јован Кантакузин описује наведену промену на престолу у Трнову: василевсу Андронику III Палеологу јављено је да су после погибије Михајла Шишмана бугарски бољари отерали његову удовицу Теодору с децом, а „царски двор и власт над Бугарима“ предали сестри Стефана Дечанског која је ра-

није била удата за трновског цара (уз њу су била и њена деца). Према изворним подацима, убрзо после победе код Велбужда — крајем августа или почетком септембра 1330 — краљ Стефан Дечански довео је на трновски престо свог сестрића Јована Стефана и његову мајку Ану, док је бугарску престоницу напустила Теодора, удовица Михајла Шишмана и сестра цара Андроника III Палеолога. Међутим, просрпска власт није се дуго одржала на престолу у Трнову. Почетком пролећа 1331. године против Јована Стефана и његове мајке Ане устали су бугарски бољари које су предводили протовестијар Ражина и логотет Филип. Збацили су их с власти и на престо довели деспота Јована Александра, господара области око града Ловеча. Јован Стефан и Ана су се склонили у Србију. Очигледно је да положај српског штићеника у Трнову није био чврст, чему је свакако допринела и изненадна акција бившег бугарског савезника, цара Андроника III Палеолога. Он је, по добијању вести о бици код Велбужда и промени на трновском престолу, оставио у Солуну Сиргијана, па је из Адријанопоља кренуо у поход на крајеве Бугарске. Тако је освојио тврђаве Анхијал, Месемврију, Аетос, Ктенију, Росокастрон и Јамбол, а затим се вратио у Цариград. Ако се овим невољама у граничним крајевима према раније пријатељском царству Ромеја дода чињеница да је у суседној Србији почела борба за престо између Стефана Дечанског и његовог сина Стефана Душана, јасно је да власт Јована Стефана и његове мајке Ане није могла да се дуго одржи у Трнову. Поред изненадне спољне опасности, Јован Стефан није више могао да рачуна на подршку из суседне Србије, коју су већ потресали унутрашњи немири.

Као што је већ речено, побуњени бугарски бољари су у пролеће 1331. године на престо у Трнову довели деспота Јована Александра, господара области око Ловеча и угледног бољара који је био у сродству с царском породицом Асена. Нови трновски цар био је син деспота Страцимира и Кераце Петрице, праунуке славног бу-

гарског цара Јована II Асена (1218–1241). Рођен је на самом почетку XIV stoleћа. Ујаци су му били цар Михајло Шишман и Белаур. Занимљиво је да се у уводу Раковачког преписа *Душановог законика* сасвим уопштено наводи да је Јован Александар с царем Михајлом Шишманом и Белауром учествовао у бици код Велбужда.

Долазак Јована Александра на трновски престо отвара врло значајно доба у историји средњовековне Бугарске (1331–1371). Оно је важно и за нашу тему јер се једним делом поклапа с владавином Стефана Душана. Старо царство Ромеја било је у дубокој кризи, која је представљала наставак тешких година проистеклих из Четвртог крсташког рата и првог пада Цариграда (1204). Иако је царство обновљено 1261. године, нова династија Палеолога није могла да под свој скиптар доведе све територије које је Византија држала и пре 1204. године. С друге стране, на византијским границама су увек стајали бројни непријатељи, спремни да освајају крајеве царства. Неки од њих, који су се налазили на његовим међама и пре 1204. године (Бугари, Срби, Селџуци), сада су били неизмерно охрабрани неочекиваним падом царства Ромеја и његове престонице коју је вазда чувала свемоћна рука Свевишњег. Рушење мита о непобедивости Византије и вечности Константинопоља охрабрило је, пре свега, владаре Бугарске и Србије да са још већом снагом крену у освајање византијских области. Суочена с таквим опасностима, обновљена Византија није представљала ни сенку своје некадашње моћи јединог законитог царства хришћанске васељене. Штавише, резерве унутрашње снаге ионако оронулог царства Ромеја усахле су у дугим грађанским ратовима прве половине XIV stoleћа: 1321–1328, 1341–1347 и 1351–1354. године. Најзад, треба подсетити на важну чињеницу да су године владавине двојице јужнословенских владара, Стефана Душана и Јована Александра, биле судбоносне за даљу историју Балканског полуострва па и читаве Европе, јер су обележене појавом нове опасности са ис-

тока. Пошто су ликвидирали последње византијске поседе у Малој Азији, Турци су најпре почели да пљачкају крајеве југоистока Балканског полуострва, а онда су, запоседањем тврђава Цимпе и Галипоља (1352, 1354), закорачили као освајачи у Европу. Ако се имају у виду изнета обележја времена које нас овде занима, поставља се, као природно, питање да ли су двојица суседних јужнословенских владара били дорасли новим приликама XIV stoleћа и извукли из њих очекиване успехе. С једне стране, требало је користити слабости царства Ромеја и наставити са освајањем његових градова и крајева, а, с друге, благовремено оценити озбиљност и значај турске инвазије која се надвила над хришћанским државама југоистока Балканског полуострва и претила да их, као вал помахниталог мора, збрише с лица земље. Одбрана од тих нових непријатеља — неверника требало је да буде заједничка брига хришћанских владара на овом простору, а они су у тој борби очекивали помоћ држава хришћанског запада и римске курије.

Дакле, извесно је да су се тада пред двојицом најмоћнијих владара на Балканском полуострву отварале широке могућности освајања нових територија, и то баш у правцима где је вазда била усмерена њихова освајачка политика. Да би се могло правилно ценити колико су двојица способних владара користили прилике које им је време пружало, треба се најпре подсетити чињенице да су њихови међусобни односи увек били добри. Јован Александар је био заинтересован за мирне односе са Стефаном Душаном због освајачких планова према градовима северне Тракије, од којих је неке после битке код Велбужда запосео византијски цар Андроник III Палеолог. С друге стране, Стефан Душан је, такође, желео мир на својим источним границама како би се слободно окренуо освајањима према крајевима царства Ромеја, која није могао да оствари без савеза с Бугарском или бар без њеног неутралног става. Осим тога, не треба заборавити и чињеницу да је на северним границама Ср-

бије касног средњег века стајала Угарска, са увек присутним освајачким тежњама према крајевима јужно од Саве и Дунава. Бугарски историчари су признавали постојање сталних пријатељских односа између Стефана Душана и Јована Александра, али су инсистирали на томе да је трновски цар водио самосталну политику и да није постојао било какав политички савез између две суседне јужнословенске државе. Међутим, новији историчари Трновске Бугарске немају много лепих речи о политичким способностима цара Јована Александра, окривљујући га да је без одређеног плана деловања пропустио погодну прилику и оставио пуну слободу плановима суседа Стефана Душана, што је он максимално искористио.

Као што је већ речено, добри односи између Србије и Бугарске установљени су убрзо по доласку на престо двојице владара — Стефана Душана и Јована Александра (1331), а потрајали су више од две деценије. Залог њиховог трајног пријатељства била је Јелена, сестра трновског цара, која је као невеста приспела на српски двор и остала верна животна сапутница краља и цара Стефана Душана до краја његовог живота (20. децембра 1355). Захваљујући подацима из дубровачких докумената може се тачно одредити време Јелениног доласка у Србију и удаје за Стефана Душана. Наиме, још је Константин Јиречек запазио да је 7. марта 1332. године дубровачко Велико веће одлучило да се тројица посланика пошаљу на венчање краља Стефана Душана и сестре бугарског цара Јована Александра, па је на основу тога претпоставио да је поменута свадба обављена на Ускрс 19. априла 1332. године. Пошто је тешко поверовати да је венчање прослављено на празник Васкрса Господњег, сматрало се да је чин обављен на тзв. Томину недељу, која је те године падала 26. априла. Међутим, вредни и пажљиви Миодраг Пурковић уочио је да се испод помених одлука дубровачког Великог већа налази белешка да су изабрани посланици на свадбу српског краља кре-

нули из Дубровника 22. јуна увече, а да су се вратили 7. августа 1332. године у три часа после подне. На основу тога је закључио да су се Стефан Душан и Јелена венчали тек јула 1332. године, а одлагање је тумачио побуну великаша која је почетком априла 1332. године у Дукљи избила против новог српског краља, а на чијем челу је стајао војвода Богоје, коме се придружио и албански великаш Димитрије Сума. Као што је познато, Дубровчани су, у духу својих интереса, посредовали у измирењу завађених страна у српској држави.

Тако је у лето 1332. године на српски двор стигла бугарска принцеза Јелена, забележена као једна од најспособнијих наших владарки. Она је оставила значајан траг у историји како за живота свог мужа Стефана Душана, тако и после његове изненадне смрти (20. децембра 1355). Њен биограф Пурковић је пун хвале када је реч о њеном образовању и занимању за књижевност, верујући да је ова учена владарка имала и библиотеку за коју су преписивани неки рукописи. О Јелениним политичким способностима и ангажовању прегршт занимљивих података даје савременик Јован Кантакузин, који „хвали њену речитост, бистрину погледа и политичку мудрост“. Пурковић верује у објективност судова цара писца „јер је Јеленина срећна звезда била већ на заходу и он није имао потребе да јој прави никакве незаслужене комплименте“. На основу бројних портрета, сачуваних на зидовима наших средњовековних цркава, Пурковић је покушао да оцрта Јеленин лик, наглашавајући да је била „црномањаста, лепо развијена, чак ни у годинама кад би то било сасвим природно, нимало гојазна. Нос танак и дугачак. Између носа и горње усне широк размак, обрве танке и високо извијене у лук. Очи мало жућкасте, помало косе, монголске. Иако покривен огрлицом види се да је врат дугачак и танак.“ Занимљиво је да је дубровачки писац Мавро Орбин био крајње нерасположен према Јелени, приказујући је као опаку жену која је мрзела католике, па је Стефан Душан по њеном

наговору одузео злато, сребро и друге драгоцености латинским црквама и манастирима „у обе Зете“.

Долазак Јелене као невесте у Србију (лето 1332) свакако је пореметио положај Ане, удовице Михајла Шишмана и бивше бугарске царице која се после губитка престола у Трнову (пролеће 1331) склонила у Србију. Сада је Ана са сином Јованом Стефаном била принуђена да потражи сигурније уточиште и нашла га је у Дубровнику, где је провела највећи део свог преосталог живота. Занимљива је прича дубровачког историчара Јунија Рестића да је Јован Александар захтевао да му се изруче Ана и њен син Јован Стефан, што је Стефан Душан био спреман и да испуни, али Дубровчани нису хтели да их предају краљевим изасланицима, па се бивша трновска царица са сином привремено склонила у Цариград, да би се касније вратила у град под Св. Срђом. Нажалост, није могуће проверити веродостојност ових занимљивих вести знатно каснијег дубровачког историчара.

Иако је Јелена живела у складном и срећном браку са Стефаном Душаном, изгледа да су у првим годинама њихови односи били поремећени, што се може наслутити из неких дубровачких података. Априла 1336. године у Дубровник су у пратњи витеза Палмана пристигли и посланици аустријског војводе Отона, који су, заједно са дубровачким поклицарима, отишли у Србију. Опат Јован Виктриншки прича да је српски краљ Стефан Душан намеравао да се ожени Јелисаветом, братаницом поменутог војводе Отона која је код њега живела као штићеница. Несрећна деветнаестогодишња девојка пала је у очај на вест да треба да се уда за краља шизматика, па је пресвисла од туге октобра 1336. године, а сахрањена је у опатији Мајербах код Беча. Природно је да су историчари настојали да објасне разлоге тренутно помућених односа Стефана Душана и Јелене. Претпостављало се да је српски краљ због опасности која му је запретила од угарског краља Карла Роберта желео да се приближи некој католичкој сили. Чини се да је ближе

истини и животу веровање како је криза у браку српског краља била изазвана околношћу да он и Јелена за четири године заједничког живота нису имали порођа. Али ствари су се ускоро средиле. „Лета од створења света 6845-ог“, дакле у периоду између 1. септембра 1336. и 31. августа 1337. године Јелена је Стефану Душану подарила прворођеног сина и наследника Уроша, чиме су уклоњене препреке њиховом срећном брачном животу.

Међутим, историчари су веровали да постоје још неке индиције које сведоче о погоршању српско-бугарских односа у тим годинама. Папа Бенедикт XII писао је трновском цару Јовану Александру и његовој жени (1336), покушавајући да их орасположи и придобије за католичку веру. У једном панегиричком спису о Јовану Александру (1337) овај цар се велича „као други древни Александар“ јер је освојио многе земље и тврђаве све до Мораве. У тумачењу поменуте белешке Х. Матанов сматра да она сведочи о поремећају српско-бугарских односа и да је Јован Александар од Стефана Душана освојио област Мрака која се налазила између горњих токова Јужне Мораве и Струме.

Ако се резимира све што је у овом поглављу изнето о првим годинама владавине краља Стефана Душана (1331–1336), може се слободно рећи да су оне биле врло успешне и значајне. Млади српски краљ је тада у својој источној политици остварио неке циљеве који су створили неопходне предуслове за наставак ширења граница државе Немањића правцем који су већ усмерили претходни владари, нарочито краљ Милутин. Будући да је на српски престо доведен вољом властеле, правог покретача ширења граница државе Немањића, млади краљ је морао да одмах, сходно очекивањима велможа, крене у освајања према југу. Већ у тим походима запосео је простране византијске територије у Македонији, са богатим и важним градовима (Охрид, Прилеп, Струмица), што је представљало основ његове даље освајачке политике у том правцу. Штавише, на састанку под бедемима Со-

луна цар Андроник III Палеолог признао је Стефану Душану право на поседовање неких освојених градова. С друге стране, Стефан Душан је на далеком северу успео да одбрани границе своје државе од још једног непријатеља — Угарске. У успешне дипломатске кораке Стефана Душана свакако треба уврстити и брзо смиривање односа с новим трновским царем Јованом Александром. Они су трајно добили пријатељски карактер, неизмерно ојачан браком Стефана Душана с његовом сестром Јеленом. Све су то били чврсти темељи на којима је почивала даља освајачка политика српског краља и цара, усмерена ка градовима и крајевима царства Ромеја.

4.

ПРЕДАХ У ОСВАЈАЧКИМ ПОХОДИМА

У претходном поглављу ове књиге описани су већи освајачки походи које је у првим годинама владавине млади Стефан Душан предузимао према југу, у жељи да даље прошири границе своје државе на рачун суседног царства Ромеја. Српски краљ је то чинио јер је на престо дошао вољом властеле увек заинтересоване за освајање нових територија, што је био и један од основних начина стицања поседа и богатства. Уосталом, у истом правцу била је усмерена и освајачка политика Душанових претходника на српском престолу. Међутим, пратећи те важне освајачке планове Стефана Душана могли смо запазити да је он августа 1334. године под бедима Солуна закључио мир с византијским василевсом Андроником III Палеологом, а том приликом је постигнут и споразум о подели територија и разграничењу између Србије и царства Ромеја. Свакако да су неки важни разлози убедили српског владара да пристане на мир са Андроником III Палеологом: учинио је то због губитка пријатеља и савезника, ромејског пребега Сиргијана, који је 23. августа 1334. године убијен надомак Солуна, али и због потребе да се окрене одбрани северних граница своје државе угрожених претњама угарског краља Карла Роберта. Наведеним разлозима за престанак рата на југу могло би се додати и Душаново сазнање да је суседно царство Ромеја ојачало за владавине Андроника III Палеолога (1328—1341), уз кога је као најближи сарадник и верни пријатељ стајао велики доместик Јован Кантакузин. И заиста је владавина овог цара означила доба стабилизације положаја Византије, године ка-